

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА ЯК ІДЕЯ І ПРИНЦИП

С. Максимов

*Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого
(Харків, Україна)*

Верховенства права є однією з проблем, яка найбільш активно обговорюється у сучасній українській філософії і теорії права. Як відомо, верховенство права є ключовим принципом спільних цінностей, на яких базується сучасний цивілізований світ. Тому вихід українського суспільства на якісно новий рівень свого цивілізаційного розвитку, пов'язаний з включенням у процеси глобалізації та євроінтеграції, обумовили необхідність такого ж нового рівня в концептуальному осмисленні та практичній реалізації цього конституційного принципу. Слід відзначити, що у сфері теоретичної розробки принципу верховенства права та його реалізації в Конституційному правосудді українська юридична наука має певні здобутки (праці С.П. Головатого, М.І. Козюбри, П.М. Рабиновича, А.О. Селиванова, М.В. Цвіка та ін.).

Водночас слід визнати, що ми досі не маємо чіткого розуміння верховенства права, яке б знайшло своє втілення в законодавстві і правових інститутах. Це відбувається тому, що правові формули дають відображення лише логічної складової, за якою має стояти певна «метафізика» (світосприйняття, життєвий світ, культурний досвід). Саме некоріненість верховенства права в основах нашого буття і не дає нам змоги вивести його точну юридичну формулу. Тому ми й вимушені постійно звертатися до уточнення концептуальних положень стосовно цього феномену.

Досвід аналізу вітчизняної і зарубіжної літератури дає підставу розрізнити верховенство права як правову ідею і верховенство права як юридичний принцип. У свою чергу розуміння верховенства права як ідеї включає декілька рівнів.

По-перше, мінімальне розуміння, що відповідає традиції Гоббса, за якою верховенство права – це наявність передбачуваності в діяльності індивідів, тобто наявність загальних норм (законів), які діють і застосовуються судами у разі їх порушення. Цей рівень відповідає принципу формальної законності, тому в цьому значенні будь-яке юридичне рішення – навіть несправедливе – може розглядатися як здійснення ідеї верховенства права.

По-друге, більш широке розуміння, яке за змістом збігається з німецькою ідеєю правової держави (Rechtsstaat) і англійською ідеєю rule of law. У межах цієї конструкції верховенство права набуває системної природи, тобто здійснюється як певна сукупність принципів, головна ідея яких полягає у визнанні переваги права і закону над свавільними діями влади і наданні не тільки приватним особам, а й органам публічної влади статусу суб'єктів права, дії яких мають пройти через контролюючі їх законність судові процедури. Інтегральною частиною цього рівня верховенства права є те, що громадяни можуть вільно критикувати закони і оспорювати справедливість дій уряду і політиків на підставі загально-визнаних і закріплених у міжнародних договорах і національних конституціях стандартів – прав людини.

По-третє, рівень, що включає попередні два і доповнює їх певними вимогами щодо правопорядку, який має бути встановлений на підставі загальних норм (законів), що забезпечують формально рівне ставлення до всіх адресатів. Вони мають бути зрозумілими і можливими для виконання, стабільними, несуперечливими, гласними, не мати зворотної дії тощо. Цей рівень відповідає відомим фулерівським вимогам до моральності права, або вимогам формальної справедливості.

На наш погляд співвідношення верховенства права як ідеї і як принципу полягає в розрізненні широкого змісту верховенства права (панування права) і більш вузького змісту (вищість права), що передбачає пріоритет права, як прав людини, перед законом і діями виконавчої влади.

Ці поняття відображені в декілька статтях Конституції України, але найбільш концентровано зміст ідеї верховенства права відображено у ст. 1, яка містить положення про Україну як правову державу, а принцип верховенства права у ст. 8. Вони тісно пов'язані поміж собою: якщо ідея чи ідеал

верховенства права дає ціннісно-концептуальне обґрунтування відповідному принципу, то принцип конкретизує і доповнює ідею.

Зміст поняття верховенства права доповнюється іншими статтями. Так у ст. 3 Конституції України говориться: «Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави». Як відомо, в сучасній конституційній доктрині розрізняють поняття «утвердження» і «забезпечення» прав і свобод людини. Під утвердженням прав і свобод розуміють їх визнання державою (головним чином їх закріплення у Конституції та інших законах, ратифікацію міжнародних договорів). Водночас завдання «утвердження» можна трактувати в більш широкому, так би мовити, «онтологічному» сенсі, а саме: як утвердження в повсякденному житті пріоритету прав і свобод людини в українському суспільстві.

Такому «онтологічному» утвердженню верховенства права *в повсякденному житті* має сприяти розуміння того, що головним смисловим виразом права, його ціннісною засадою є автономія особистості, тобто самозаконність людської поведінки. За Кантом, поняття автономії диференціюється на *моральну автономію* (здатність людини самостійно судити, що є добро і що є зло, яка обумовлює вихідну довіру до людини і неприпустимість законів про моральність), *утилітарну автономію* (здатність людини самостійно судити, що є для неї вигідним чи невигідним, а тому – неприпустимість привілеїв чи дискримінації); *громадянську автономію* (здатність людини брати участь у виробленні загальних рішень, які стосуються її власного добробуту і щастя). Відповідно до цих видів автономії розрізняють найважливіші типи правових норм: громадянські права і свободи; гарантії рівності перед законом і судом; політичні права і свободи.

Таким чином, узагальнений смисл принципу верховенства права полягає в утвердженні і забезпеченні прав людини. Вони є ключовим елементом системи характерних рис верховенства права (його принципів), які за своїм змістом є інституційно-процедурним забезпеченням прав людини. Основою прав і свобод індивіда є визнання за ним певної сфери свободи, межі якої державна влада не може порушувати. Основні права, які визнаються невід'ємними атрибутами людської особистості, закріплені в сучасних конституціях (Конституція України, розділ 2).

Тому механізм регулювання взаємовідносин між індивідом і органами державної влади виражається в аксіомах верховенства права: все, що не заборонено індивіду, йому дозволено; і навпаки, все, що не дозволено владі, їй заборонено. Головним у цих положеннях є той самий принцип – принцип визнання автономії особистості. Ця вимога принципу верховенства права відтворюється у частині другій статті 19 Конституції України, відповідно до якої органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією України та законами України.

Верховенство права не відміняє верховенства закону в системі джерел права, а включає його в систему своїх рис як певний рівень. Тому односторонню позицію займають деякі дослідники, які, захопившись ідеєю верховенства права, ставлять під сумнів авторитет закону, міркуючи за спрощеною логікою «або-або» (або закон, або право), а не за змістовною логікою (право як сутність, зміст закону).

У сучасному світі, що глобалізується, проблема верховенства права виходить за межі національних кордонів. У правовій філософії набуває сили тенденція визнання верховенства права як глобального стандарту. Водночас відчутнішою стає і складність в його реалізації: деякі країни готові пожертвувати ідеалом верховенства права у його повному обсязі заради залучення транснаціональних компаній з метою забезпечення економічного росту. Тому можна сказати, що глобалізація таїть у собі певні загрози ще не затверженому в соціальному бутті українського суспільства верховенству права. Залишається надіятися на збереження в українській правовій культурі вірності свідомо обраної та конституційно закріпленої цінності верховенства права.